

VALSTYBINĖS CENZŪROS MECHANIZMAS TARPUKARIO LIETUVOJE

ARIDA RIAUBIENĖ

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centras
K. Sirvydo g. 4, LT-2600 Vilnius, Lietuva
El. paštas: a.riaubicne@lnb.lt

Keturiasdešimt metų trukęs lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas skaudžiai palietė atgimstančios lietuvių tautos interesus. Jis stabdė literatūrinės kalbos, pasaulietinio turinio literatūros, tautinės kultūros raidą, trukdė plisti švietimui. Nevaržomai skelbti tautinio atgimimo idėjas, įvairių idėjinų srovių pažiūras, kritiškiau vertinti caro vyriausybės politiką galėjo tik užsienyje leidžiama necenzūruojama spauda. Spaudos lotyniškais rašmenimis atgavimas 1904 metais interpretuojamas kaip laimėjimas, paskatinęs tautinio lietuvių tapatumo raišką, įvairialypę kultūrinę ir politinę veiklą, kuri nulėmė mūsų demokratinės valstybės paskelbimą. Anot dr. A. Vaišnio, 1904 m. lietuviams susigrąžinus teisę naudotis lotyniškos Europos šaltiniais, vėl nusidriekė ryšys, susiejęs Lietuvos kraštą ir galiausiai 1918 metais atkurtą Lietuvos valstybę su lotyniškąja kultūra [16]. 1929 metų tarpukario Lietuvos spaudoje buvo rašoma: „Tada (t. y. 1904 m. – A. R.) atkovotoji, nors ir nepilna spaudos laisvė paruošė mūsų kraštui naują, šviesesnę gadinę, o ši gadinė sudarė spaudai augti ir plėstis palankesnes sąlygas“ [18]. Didėjantys spaudos produkcijos srautai ir juose atsispindėjusi nuomonių, raiškos įvairovė vertė jauną valstybę ieškoti būdų ir priemonių spaudai kontroliuoti bei ja manipuliuoti. Draudimas publikuoti ar platinti tam tikrus leidinius buvo grindžiamas kilniais valstybės ir visuomenės saugumo bei moralės tikslais. Autokratinė valstybės sankloda lėmė tai, kad nuomonių, raiškos, spaudos laisvė, deklaruota tarpukario Lietuvos įstatymuose, negalėjo būti iki galo įgyvendinta nagrinėjamoju laikotarpiu.

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti tarpukario Lietuvoje egzistusį valstybinės cenzūros mechanizmą. Minėtą tyrimą komplikuoja tai, kad būtent cenzūros terminas nebuvo vartojamas nei spaudos įstatymuose, nei kituose teisės aktuose. Juose apibrėžiami spaudos priežiūros ir kontrolės institucijų bei juose tarnaujančių valdininkų įgaliojimai, draudžiamų spausdinti ir platinti leidinių tematika, nustatoma spaudinių kontrolės tvarka. Kyla klausimas – ar pagrįsta yra kalbėti apie cenzūrą, jeigu ji teisiškai nėra įvardyta, tačiau realiai veikia, o spaudos kontrolierių pareigybės vadinamos cenzoriaus vardu? Publikuotų ir archyvinių teisinių bei kitų dokumentų analizė leidžia

teigti, kad spaudos priežiūros ir kontrolės sistemai 1918–1940 m. Lietuvoje tinka cenzūros terminas.

Valstybinės cenzūros mechanizmo analizė tarpukario Lietuvoje aktuali dėl keleto priežasčių. Iki šiol nagrinėjamojo laikotarpio cenzūros institucijos veikla (jos rūšys, struktūra, veiklos įstatymų bazė ir kontrolė) nebuvo išsamiai tyrinėta. Spaudos įstatymai buvo analizuojami fragmentiškai arba tik tiek, kiek buvo susiję su periodinės spaudos cenzūravimu.

Siekiant kompleksiška išnagrinėti valstybinės cenzūros mechanizmą tarpukario Lietuvoje, buvo naudotasi pirminiais ir antriniais šaltiniais. Iš pirminių šaltinių minėtini teisiniai dokumentai, informacinė medžiaga, dokumentų ir medžiagos publikacijos ir kiti kronikiniai publicistikos šaltiniai. Iš antrinių šaltinių informaciniu požiūriu vertingiausia yra Lietuvos centriniam valstybės archyve (toliau – LCVA) esama medžiaga. Tai Vidaus reikalų ministerijos Spaudos ir draugijų skyriaus fondo (F. 377), Vidaus reikalų ministerijos Policijos departamento fondo (F. 394), Vidaus reikalų ministerijos Kauno miesto ir apskrities viršininko fondo (F. 402) medžiaga. LCVA taip pat saugomi tuometinių Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktorių raštai, aplinkraščiai, siunčiami apskričių viršininkams apie draudžiamus platinti leidinius, taip pat pavienių apskričių viršininkų raštai Piliečių apsaugos departamento Spaudos skyriui. Archyvuose esama dokumentų, kuriuose atsispindi vidaus ir užsienio spaudinių tikrinimo tvarka. LCVA taip pat randame Kauno miesto ir apskrities karo komendanto įsakymų tekstus. Visa ši medžiaga pravertė nagrinėjant cenzūros mechanizmą ir jos veiklos būdus.

Pagal kontrolės būdą cenzūra, kaip žinome, skiriama į išankstinę ir paskesniąją. Išankstinė yra tokia cenzūra, kai prižiūrimi ir kontroliuojami dar neišspausdinti spaudiniai. Paskesnioji yra tokia cenzūra, kai įvairūs draudimai, apribojimai skiriami jau iš spaudos išėjusiems ar kitu kuriuo nors būdu visuomenėje paplitusiems spaudiniams (įvežtiems, importuotiems iš užsienio). Tarpukario Lietuvoje buvo paplitusios abi cenzūros rūšys. 1919 ir 1935 metų Spaudos įstatymas numatė būdus, kaip tikrinti rengiamus spaudai leidinius ir kaip kontroliuoti jau išleistus ar įvežamus į šalį. Pagal 1919 m. Spaudos įstatymą, Lietuvoje leidžiamų spaudinių tam tikras egzempliorių skaičius prieš juos išleidžiant iš spaustuvės turėjo būti pristatytas apskrities ir miesto arba apskrities viršininkui (9 paragrafas). Tokiu būdu pasireiškė išankstinė cenzūra, o paskesnioji – tuo, jog vidaus reikalų ministras turėjo teisę uždrausti įvežti ir platinti Lietuvoje užsienio spaudinius (22 paragrafas).

1935 metų Spaudos įstatyme išankstinės ir paskesniosios cenzūros veikimo laukas gerokai išsiplėtė. Šį faktą lėmė vidaus reikalų ministro ir apskričių viršininkų kompetencijos ribos. Remiantis 1935 m. Spaudos įstatymu, taip pat kaip ir 1919 m. Spaudos įstatymu, kiekviena spaustuvė, prieš išleisdama spaudinį, apskrities viršininkui turėjo pristatyti nustatytą spaudinių egzempliorių skaičių (5 skyrius). Išankstinė cenzūra

pasireiškė dar ir tuo, kad apskrities viršininkas turėjo teisę sulaikyti spaudinio išleidimą iš spaustuvs (7 skyrius). Apskrities viršininko kompetencijoje taip pat buvo jau išspausdintų leidinių sulaikymas arba uždraudimas juos platinti. Tai yra paskesnioji cenzūra. Vidaus reikalų ministras galėjo uždrausti platinti arba net konfiskuoti Lietuvoje pasirodžiusius spaudinius (10 skyrius). 43-ajame skyriuje nurodoma, kad užsienyje pasirodžiusiems leidiniams, be uždraudimo platinti arba konfiskuoti, vidaus reikalų ministras dar turėjo teisę taikyti sulaikymo sankciją (paskesnioji cenzūra).

Pagal kontroliuojančio organo priklausomybę ir jo veikimo ribas skiriama *valstybinė* (bendroji ir / ar karo) ir *bažnytinė* cenzūra. Šiame straipsnyje, kaip jau buvo minėta, analizuosime 1918–1940 m. egzistavusią valstybinę cenzūrą. Nagrinėdami šią cenzūros rūšį, visų pirma omenyje turime karo cenzūrą, kuri tarpukario Lietuvoje veikė 1919–1933 metais.

Karo cenzūra įvedama krašte paskelbus mobilizaciją, karo padėtį arba karo metu. Jos tikslas – drausti skelbti karinio pobūdžio duomenis, įvykius ir t. t., kurie galėtų pakenkti ginkluotųjų krašto pajėgų reikalams. Nors karo cenzūros terminas nebuvo minimas nei toliau nagrinėjamuose „Ypatinguose valstybės apsaugos įstatuose“, nei Spaudos įstatymuose, karo cenzūra Lietuvoje egzistavo nuo 1919 iki 1933 metų. Karo cenzūros klausimus sprendė Krašto apsaugos ministerija, kuri turėjo teisę skirti karo komendantus. Juridinį pagrindą karo cenzūrai veikti sudarė 1919 m. paskelbtų „Ypatingų valstybės apsaugos įstatų“ 12-asis paragrafas. Jame buvo rašoma: „Karo komendantas, jei ras reikalingu, gali laikinai arba visam karo stovio laikui sustabdyti laikraščius ir kitų spaudos veikalų leidimą“ [4]. Taigi tiesiogiai karo cenzūra nebuvo įvardyta. Prieš 1920 m. Steigiamojo seimo rinkimus karo padėtis visoje Lietuvoje buvo panaikinta, išskyrus teritoriją pagal demarkacijos liniją, kuri skyrė Lietuvą nuo lenkų okupuotos ir valdomos rytinės Lietuvos dalies. Tačiau jau 1920 m. liepos 23 d. posėdyje Steigiamojo seimo sekretorius L. Natkevičius pateikė plenumui priimti Ministrų kabineto pasiūlytą Karo padėties įstatymo projektą. Tuometinis krašto apsaugos ministras K. Žukas Seimo narius informavo apie pavojingai besiklostančią politinę situaciją Lietuvoje. Kalbėtojas pabrėžė, kad būdingiausias jos bruožas yra tas, kad iš Rytų į Lietuvą atvyksta agitatoriai, kurie platina priešvalstybinę literatūrą [13, 250]. Nors pripažindamas sunkią politinę padėtį socialdemokratų partijos atstovas St. Kairys prieštaravo šio įstatymo įvedimui, jo nuomone, „mechaninė priemonė“ vargu ar pasiektų tikslą [13, 251]. Anot ministro pirmininko K. Griniaus, visuomenės ir valstybės ramybei palaikyti „neužtenka nei civilinių teismų, nei milicijos veikimo, ir tuomet į pagalbą tom įstaigom eina kariuomenė“ [14]. Steigiamojo seimo narių daugumos sprendimu karo padėtis buvo palikta.

Atėjus į valdžią socialdemokratams ir valstiečiams liaudininkams, karo padėtis buvo atšaukta, drauge panaikinta ir cenzūra. 1925–1926 m. šalis išgyveno ekonominę krizę [12, 157]. Opozicija, daugiausia krikščionys demokratai, pasinaudoję sunkumais ir vy-

riausybės klaidomis, beveik atvirai ragino žmones neklausyti „bedievių“ valdžios. Tokiomis aplinkybėmis 1926 m. rudenį Lietuvoje subrendo valstybinis perversmas, kuris ypač paveikė tolesnę karo cenzūros raidą. 1926 m. gruodžio 20 d. šalies prezidentui patvirtinus jau pirmąją perversmo dieną karinės valdžios įvestą karo padėtį, šalyje įsigaliojo „Ypatingieji valstybės apsaugos įstatai“, sustabdę politines piliečių teises ir suteikę labai plačius įgaliojimus karo komendantams. Taigi cenzūra vėl buvo grąžinta. Pažymėtina tai, kad 1919 m. Valstybės Tarybos priimtų ir patvirtintų „Ypatingų valstybės apsaugos įstatų“ tam tikriems paragrafams iki 1936 m. buvo taikomos pataisos, tačiau paragrafai, kuriuose kalbama apie spaudinių kontrolę, nebuvo koreguojami. Todėl galime daryti prielaidą, jog po 1926 m. perversmo spaudos kontrolės srityje galiojo tas pats 1919 m. „Ypatingų valstybės apsaugos įstatų“ 12-asis paragrafas. Šių įstatų „taisyklėms išvystyti“ [4] karo komendantai turėjo teisę leisti privalomus įsakymus. Pirmojo Kauno karo komendanto kapitono J. Mikuckio įsakyme, kuris pasirodė 1920 m. liepos 25 d., buvo pabrėžta, kad asmenys, kurie turi informacijos apie slaptų organizacijų spaustuvių bei priešvalstybinio turinio literatūros egzistavimą, privalo tai pranešti pačiam komendantui ar artimiausiai policijos nuovadai [6]. Analizuojant vėlesnių metų karo komendantų įsakymus matyti, kokio pobūdžio literatūra galėjo būti draudžiama. Štai 1926 m. gruodžio 18 d. Kauno karo komendanto pulkininko leitenanto K. Skučo įsakyme nurodoma, jog draudžiama žodžiu ar raštu skleisti gandus, kurstančius prieš Lietuvos vyriausybę, kariuomenę ir jos vadovybę, vieną visuomenės sluoksnį prieš kitą; apskritai be karo cenzūros leidimo draudžiama spausdinti bet kokius viešo naudojimo raštus [5]. 1927 metų pavasarį Krašto apsaugos ministerija parengė „Sąrašą žinių, draudžiamų spaudoje skelbti karo cenzūrai veikiant“. Šiuo sąrašu buvo draudžiami tokie spausdiniai: „ardą drausmę, kenkiant kariuomenės ūpui bei jos dvasiai, diskredituojant vyriausybės pareidymus, kenkiant vadų autoritetui, skleidžiant klaidingas žinias, o taip pat propagandinio bei agitacinio pobūdžio spausdiniai, nukreipti prieš nustatytą valstybės formą <...>, straipsniai ir raštai su melagingomis bei klaidingomis žiniomis apie vyriausybę ar atskirus jos asmenis <...>, straipsniai ir raštai, galintys sukelti vieną visuomenės dalį prieš kitą, arba bendrai galintys iššaukti visuomenėje ar jos dalyje nerimą, <...> įžeidžiant ar žeminant vyriausybės ar atskirų jos asmenų autoritetą ar garbę, <...>, galintys pakenkti išoriniam ar viduriniam valstybės atsparumui, jos ekonominei būklei“ ir kt. [10]. „Ypatinguose valstybės apsaugos įstatuose“ buvo pabrėžta tik tai, kad karo komendantai gali taikyti spaudinių sulaukymo sankciją, tačiau iki galo karo cenzūros mechanizmas nebuvo atskleistas. Jį tenka rekonstruoti.

Galima teigti, kad nagrinėjamojo laikotarpio cenzūros mechanizmas veikė dviem lygmenimis: valstybiniu ir vietiniu. Valstybiu lygmeniu spaudos priežiūros ir kontrolės funkciją atliko Vidaus reikalų ministerija, jai pavaldūs departamentai ir Krašto apsaugos ministerija. Vietiniu lygmeniu cenzūra buvo pavesta apskričių viršininkams ir karo komendantams.

1918 m. lapkričio 11 d. įsteigtos Vidaus reikalų ministerijos struktūriniame padalinyje – Spaudos departamente – šalia periodinių spaudinių buvo pradėta atlikti ir vienkartinį leidinių priežiūra. Nuo 1923 m. toje pačioje ministerijoje užsienio spaudinių įvežimo ir platinimo problemas sprendė Piliečių apsaugos departamentas. Jame buvo įkurtas Kriminalinis skyrius B, kuris 1924 m. reorganizuotas į Politinės policijos skyrių. Pastarajame buvo sprendžiami klausimai, susiję su užsienio spaudinių draudimu platinti ir įvežti. Stengiantis telkti slaptosios policijos materialiąsias jėgas ir galimybes, 1927 m. sausio 1 d. Vidaus reikalų ministerijoje buvo sukurta savarankiška, nebepavaldi Piliečių apsaugos departamentui, Kriminalinės policijos valdyba su skyriais A (politinė policija) ir B (kriminalinė policija). Kriminalinės policijos direktorius buvo tiesiogiai pavaldus vidaus reikalų ministrui, jo kompetencijai priklausė ir užsienyje spausdintų leidinių kontrolė bei priežiūra. 1933 metais Kriminalinės policijos valdyba buvo reorganizuota į savarankišką Vidaus reikalų ministerijos Valstybės saugumo departamentą. Kriminalinės policijos A skyrius tapo Valstybės saugumo policija, B skyrius – Kriminaline policija. Klausimus, susijusius su užsienyje pasirodžiusiais spaudiniais, šiame departamente sprendė Kriminalinės policijos Spaudos skyrius. Cenzūra buvo vykdoma Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Pagėgių pašte bei muitinėse. Cenzoriai savo pareigas vykdavo tik dalyvaujant spaudinių gavėjams, todėl savivaliavimui buvo užkirstas kelias. „Neleidžiami leidiniai (pagal atitinkamą sąrašą) buvo antspauduojami „retourmon admis“ (grąžinamas-neleidžiamas) antspaudu ir išsiunčiami į tą kraštą, iš kurio atsiųsti“ [1, 165]. Valstybės saugumo departamento cenzūros galėjo išvengti tik pats prezidentas, ministrai ir užsienio valstybių atstovai [1, 165]. Po 1935 m., t. y. veikiant naujam Spaudos įstatymui, buvo kuriamos ir kitos periodinė spaudą ir knygas kontroliuojančios institucijos, o kai kuriuos klausimus, susijusius su spaudos priežiūra, po 1935 m. ir toliau sprendė Vidaus reikalų ministerija, tiksliau – jos Administracijos departamentas.

Kaip jau minėta, valstybinio lygmens cenzūros mechanizmo veikimas buvo susijęs su Krašto apsaugos ministerija. Šios ministerijos žinioje veikė Kariuomenės štabas, kuris iki 1935 m. vadintas Vyriausioju kariuomenės štabu. Spaudos kontrolės klausimus Vyriausiajame kariuomenės štabe tvarkė karo cenzorius. Vidaus reikalų ir Krašto apsaugos ministerijų darbas kontroliuojant spaudą vyko lygiagrečiai, papildant viena kitos veiklą. Krašto apsaugos ministerijos vaidmuo ryškiausias 1919–1933 m., t. y. karo cenzūros egzistavimo laikotarpiu. Spaudos priežiūros klausimus abu nepriklausomybės dešimtmečius sprendė Vidaus reikalų ministerijos departamentai, kurių pavadi mai nuo 1918 m. iki 1939 m. keitėsi.

Nagrinėjant spaudos priežiūros ir kontrolės fenomeną tarpukario Lietuvoje, tikslinga atskirti Lietuvoje leidžiamų / spausdinamų leidinių cenzūrą ir į Lietuvą įvežamų iš užsienio spaudinių kontrolę. Nors abiem atvejais buvo taikomi panašūs ar net vienodi spaudinių draudimo principai, šių dviejų spaudinių srautų cenzūros mechanizmas buvo nevienodas.

Archyvinuose šaltiniuose pavyko rasti tuometinio Piliesių apsaugos departamento direktoriaus raštą Krašto apsaugos ministrui, kuriame pabrėžiama, jog dar prieš įvedant karo padėtį, buvo nustatyta tvarka vidaus ir užsienio spaudiniams tikrinti [17, 60]. Lietuvoje pasirodę leidiniai buvo kontroliuojami vadovaujantis 1919 m. Spaudos įstatymo 9-uoju paragrafu, kuriame buvo pabrėžiama, kad mieste arba apskrityje veikiančios spaustuvės vedėjas apskrities ir miesto arba apskrities viršininkui privalo pristatyti aštuonis kiekvieno spaudinio egzempliorius prieš išleidžiant spaudinį iš spaustuvės. Visiškai kita tikrinimo tvarka buvo taikoma užsienio spaudiniams. Norint įvežti spaudinį iš Lenkijos ar Rusijos, buvo reikalaujama Piliesių apsaugos departamento leidimo. Neleidžiama įvežti spaudinių, kurie įtraukti į draudžiamų knygų sąrašus. Nesant įrodymų archyvinuose šaltiniuose, galime daryti tik prielaidą, kad šiuos sąrašus sudarydavo Piliesių apsaugos departamento valdininkai. Tokie sąrašai buvo išsiuntinėjami Paštų ir telegrafų valdybai, Prekybos departamentui. Išimtis buvo daroma užsienio valstybių ir konsulatų įvežamiems leidiniams, valdžios įstaigų knygų produkcijai [17, 59].

Nuo 1933 m. balandžio 1 d. buvo panaikinta karo cenzoriaus pareigybė prie Krašto apsaugos ministerijos. Nors karo cenzūra ir buvo panaikinta, spaustuvių vedėjai ar laikytojai, prieš išleisdami leidinius iš spaustuvės, ir toliau privalėjo karo komendantui pristatyti vienkartinių ir periodinių spaudinių pirmuosius tris egzempliorius. Kaip rašė tuometinė spauda, „[...] naujai įvestoji praktika reikalauja, kad 3-jų pirmųjų egzempliorių pristatymas būtų pakvituotas, o (taip pat praktikoje) pakvitavimas duodamas tik perskaičius pristatytus tekstus“ [2]. Vadinasi, cenzūra išliko, tačiau veikė kita forma – leidinyje nebebuvo dedamas antspaudas „Karo cenzūros leista“. Žinybiškas cenzūros civilėjimas – iš Krašto apsaugos ministerijos perėjimas į apskričių viršininkų kompetenciją, nereiškė cenzūros liberalėjimo. Tuo pačiu 1933 m. Kauno karo komendanto įsakymu spaudoje buvo draudžiama spausdinti ir skelbti:

- 1) žinias, kurios gali pakenkti valstybės saugumui arba kariuomenei,
- 2) rašinius ar paveikslus, kuriais kurstoma prieš valstybės santvarką arba kuriais kurstoma viena gyventojų dalis prieš kitą, arba kuriais raginama neklausyt vyriausybės įsakymų, arba kuriais užgaunami tikybiniai jausmai ar viešoji dora, arba kuriais įžeidžiami valdžios atstovai,
- 3) pramanytas, tendencingas arba iškreiptas žinias apie valstybės įstaigų veikimą,
- 4) žinias, kurios gali sudrumsti viešąją rimtį“.

Asmenys, nusižengę šiam įsakymui, galėjo būti baudžiami pinigine bauda iki 5 tūkst. litų arba 3 mėnesiais kalėjimo, arba abiem bandomis kartu. Karo komendantas, remdamasis šiuo įsakymu, galėjo konfiskuoti spaudinius arba sustabdyti jų leidimą.

1934 m. įsigaliojo „Tautai ir valstybei saugoti įstatymas“, sugriežtinęs įvairių gyvenimo sričių, iš jų ir spaudos, priežiūrą [11]. Šio įstatymo nuostatos, iškelusios Lietuvos valstybės ar lietuvių tautos interesus, paruošė dirvą 1935 metų Spaudos įstatymui.

1935 metų Spaudos įstatymas taip pat pabrėžė vidaus reikalų ministro ir apskrities viršininko kompetencijos ribas. Šiame spaudą reglamentuojančiame teisiniame dokumente buvo pabrėžiama, jog spaustuvė, prieš išleisdama spaudinį, apskrities viršininkui turi pristatyti du spaudinio egzempliorius (5 straipsnis). Tame pačiame straipsnyje buvo nurodyta, jog spaustuvės savininkas arba vedėjas, pristatydamas leidinį, turi pranešti, kiek jo egzempliorių spausdinama. Apskrities viršininko raštinėje spaustuvės vedėjui ar savininkui būdavo išduodamas pažymėjimas, kuriame nurodoma, kurią dieną, valandą ir minutę spaudinys buvo pristatytas tikrinti. Šio įstatymo 6-ajame straipsnyje buvo nurodytas laikas, kuriam praėjus knyga galėjo būti išspausdinta. Tai priklausė nuo jos apimtys. Pavyzdžiui, vieno lanko dydžio leidinys galėjo pasirodyti po dviejų valandų nuo spaudinio pristatymo apskrities viršininkui, keturių lankų – praėjus 24 valandoms, didesnės apimtys leidinys – praėjus 72 valandoms. Tačiau apskrities viršininko leidimu spaudinys galėjo būti iš spaustuvės išleidžiamas ir anksčiau.

Apskrities viršininko kompetencijos leidžiant spaudinį ribas pabrėžė 7-asis 1935 metų Spaudos įstatymo straipsnis. Jame buvo rašoma, jog apskrities viršininkas „valstybės ar tautos saugumo arba kitų valstybės ar tautos reikalų sumetimais“ gali sulaikyti spaudinį išleidimą iš spaustuvės. Remdamasis tuo pačiu įstatymo straipsniu, apskrities viršininkas galėjo atšaukti savo sprendimą, kai priežastis, dėl kurios spaudinys būdavo sulaikytas, pašalinama.

Pagal 10-ąjį šio įstatymo straipsnį vidaus reikalų ministras „valstybės ar tautos saugumo ar kitų valstybės ar tautos reikalų sumetimais“ turėjo teisę uždrausti platinti spaudinius arba juos konfiskuoti. Apskrities viršininkas taip pat turėjo teisę sulaikyti spaudinį arba uždrausti jį platinti. Tačiau apskrities viršininko sprendimai įsigaliodavo tik pritarus vidaus reikalų ministrui, o šis per septynias dienas po apskrities viršininko nutarimo galėjo leidinį uždrausti platinti arba jį konfiskuoti (11 straipsnis).

Kitokia spaudinių priežiūros tvarka buvo taikoma užsienyje leistoms knygoms. 1935 metų Spaudos įstatymo 42-asis paragrafas pabrėžė, kad užsienio spaudiniai turi būti tikrinami prieš juos įvežant į Lietuvą. Užsienio spaudinių tikrinimo tvarką nustatydavo vidaus reikalų ministras, susitaręs su finansų ir susisiekimo ministrais. Svetur leistos ir spausdintos knygos, kaip jau rašyta, buvo tikrinamos prie Lietuvos valstybės sienos. Tai liudija Piliečių apsaugos departamento Svetimšalių referento raštas Kauno centrinei muitinei, kuriame rašoma, kad iš užsienio įvežami spaudiniai turi būti tikrinami muitinės valdininkų, dalyvaujant geležinkelio policijai [9]. Dalis patikrintų leidinių buvo įvežama į Lietuvą, kita dalis – galbūt grąžinama arba atiduodama saugoti Kauno apskrities viršininkui. Neretai traukiniais atvežtos spaudinių siuntos, nors nepatikrintos cenzorių, būdavo iš karto paleidžiamos į prekybą. Tokiu būdu plito leidiniai, kurie cenzūros buvo uždrausti platinti. Šį faktą liudija Panevėžio miesto ir apskrities viršininko raštas Piliečių apsaugos departamentui, kuriame prašoma „[...] parėdymo Gelžkelių Policijai, kad pastaroji neleistų platinti stotyje užsienio spaudinius,

kurie nėra patikrinti“ [8]. Tačiau galėjo pasitaikyti ir tokių atvejų, kai užsienio spaudiniai praslysdavo pro cenzorių rankas. Todėl Vidaus reikalų ministerijos Spaudos departamentas siūsdavo apskričių viršininkams aplinkraščius apie sulaikomus spaudinius. Pastarieji aplinkkraštyje gautą informaciją išplatindavo savo apskrityje. Draudžiamų knygų aplinkraščiai buvo siuntinėjami ne tik apskričių viršinkams, bet ir knygynams. Kaip jau minėta, nuo 1923 metų Vidaus reikalų ministerijos Spaudos departamento funkcijas perėmė Piliečių apsaugos departamentas. Pasitaikydavo atvejų, kai aplinkraščius apie uždraustas platinti knygas pasirašydavo spaudos referentai ar inspektoriai. Remiantis archyvine medžiaga būtų galima teigti, kad jau nuo 1926 metų buvo pradėti sudarinėti draudžiamų knygų sąrašai. Ne visada sąrašai buvo sudaromi nuo vieno iki kitų metų sausio 1 dienos. Neretai tikie Valstybės saugumo departamento sąrašai apimdavo tik per vieną mėnesį arba per pusę metų išleistus spaudinius. Remiantis 1935 metų Spaudos įstatymu galima daryti išvadą, kad vidaus reikalų ministro teisės buvo ypač išplėtos. Jis galėjo ne tik uždrausti įvežti į Lietuvą užsienyje pasirodžiusius leidinius, bet ir įvežtus konfiskuoti (43 straipsnis). Išimtiniais atvejais, gavus vidaus reikalų ministro leidimą, buvo galima įsigyti uždraustą užsienyje pasirodžiusį spaudinį (44 straipsnis).

1938 metų rugsėjo 2 dieną prie ministro pirmininko kanceliarijos buvo įsteigta Visuomeninio darbo vadyba. Ši įstaiga pradėjo veiklą išsiuntinėdama aplinkraščius valstybės įstaigoms, kad šios privalančios jai teikti informaciją (tik vėliau – žurnalistas) [15, 156]. Be periodinių spaudinių priežiūros, ši institucija vykdė ir neperiodinių spaudinių kontrolę.

1939 metų balandį Visuomeninio darbo vadyba buvo panaikinta, jos funkcijos buvo pavestos vykdyti sudarytam prie Vidaus reikalų ministerijos Spaudos ir draugijų skyriui. Spaudos ir draugijų skyriaus vienas iš tikslų turėjo būti toks: prižiūrėti jam priklausančias institucijas, „tai yra daryti pastangas, kad jų veikimas būtų suintensyvinamas ir įtrauktas į valstybinį kūrybos darbą, ir kad jis eitų lygiagrečiai vyriausybės vykdomų darbų programa“ [3, 1]. Iš penkių Spaudos ir draugijų institucijų sudarančių skyrių mus labiausiai domina Spaudos priežiūros skyrius. Archyvinuose šaltiniuose rašoma, jog skyrius rūpinasi šiais klausimais: a) spaudos reikšmės kėlimu, b) spaudos populiarizacija ir prieinamumu visiems gyventojų sluoksniams, c) tautos vieningumo ir tautinio atsparumo kėlimu per spaudą, d) viešųjų valstybės organų ir plačiosios visuomenės ryšio palaikymu per spaudą, e) visuomenės informavimu apie VRM, jos įstaigų ir savivaldybių darbus bei sumanymus, f) sveikos kritikos kėlimu, g) artimų ryšių palaikymu su žurnalistų bei rašytojų draugijomis ir spaudos žmonėmis [3, 126]. Spaudos priežiūros skyriuje buvo spaudos tikrintojų pareigybė. Spaudos tikrintojai kontroliavo neperiodinius spaudinius. Spaudos priežiūros skyriuje buvo registruojami Lietuvoje ir užsienyje leidžiami spaudiniai. Įdomu pažymėti tai, kad ši įstaiga turėjo spaudos priežiūros archyvą ir biblioteką. Spaudos priežiūros archyvo fonduose buvo

kaupiami cenzūros neleisti platinti spaudiniai, taip pat ir tie leidiniai, kurių cenzūra nedraudė. Šiame skyriuje, be spaudos tiktintojų, dirbo inspektorius, sekretorius, raštvedys. Pavyzdžiui, inspektorius buvo atsakingas už visus su spaustuvėmis susijusius reikalus. Remdamasis spaudos priežiūros sulaikyta medžiaga, jis galėjo vertinti redaktorių ir leidėjų darbą. Spaudos statistika rūpinosi šio skyriaus sekretorius, leidinius registravo Spaudos priežiūros skyriaus raštvedys.

Archyvinuose šaltiniuose aptinkame, kad jau 1939 m. lapkričio 13 d. veikė Vidaus reikalų ministerijos Spaudos ir draugijų skyriaus ir buvusios Visuomeninio darbo vadybos konfiskuotoms knygoms bei periodinei spaudai tikrinti komisija, kurios pirmininkas buvo žurnalistas ir rašytojas J. Žukauskas, nariai – J. Domarkas ir A. Labanuskas [7, 99]. Žinome ir tai, jog minėtoji komisija valstybės monopolio krosnyje nutarė sudenginti konfiskuotas tokias knygas kaip M. Birmanto „Meilės keliais“, J. Vidorčik „Paniekintoji“ bei „Žydų priešai – žmonijos priešai“ [7, 100].

Apibendrinant galima daryti išvadą, jog 1918–1940 m. Lietuvoje buvo išplėtota cenzūros institucinė infrastruktūra, apėmusi du – valstybinį ir vietinį – lygmenis. Svarbiausias vaidmuo teko vidaus reikalų ministrui, kuris galėjo kontroliuoti bei prižiūrėti ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje išleistas knygas. Vidaus reikalų ministrui buvo pavaldūs 20 apskričių (be Klaipėdos krašto) viršininkai. Pastariesiems spaustuvės, prieš išleisdamos spaudinį, privalėjo pristatyti nurodytą egzempliorių skaičių. Apskričių viršininkai taip pat turėjo teisę Lietuvoje pasirodžiusius spaudinius sulaikyti arba uždrausti juos platinti. 1919–1933 metais Lietuvoje egzistavo karo cenzūra, kurios veikla buvo susijusi su Krašto apsaugos ministerija. Paskutiniaus nepriklausomos Lietuvos metais spaudos priežiūrai ir kontrolei buvo įsteigtos dvi naujos institucijos: Visuomeninio darbo vadyba ir Vidaus reikalų ministerijos padalinys – Spaudos ir draugijų skyrius.

Įteikta 2004 m. spalio mėn.

NUORODOS

1. ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940*. Vilnius, 1993. 339 p. ISBN 5-417-00-652-1.
2. Cenzūrą nuėmus. *Židinys*, 1933, nr. 4 (100), p. 411–412.
3. [Informacija apie Spaudos ir draugijų skyrių]. Lietuvos centri is valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 377, ap. 10, b. 298, lap. 1, 126.
4. Ypatingi valstybės apsaugos įstatai. *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1919, bal. 4, p. 2.
5. [Kauno karo komendantų pulkininko leitenanto K. Skučo įsakymas I Nr. (1926 II 18)]. LCVA, f. 402, ap. 1, b. 1, lap. 16.
6. [Kauno miesto ir apskrities karo komendantų kapitono J. Mikuckio įsakymas (1920 VII 25) Kauno miesto ir apskrities gyventojams]. LCVA, f. 402, ap. 1, b. 1, lap. 1.

7. [Konfiskuotoms knygoms bei periodinei spaudai naikinti komisija]. LCVA, f. 377, ap. 10, b. 303, lap. 99-100.
8. Panevėžio miesto ir apskrities viršininko raštas (1927 I 28) Piliiečių apsaugos departamentui. LCVA, f. 394, ap. 15, b. 94, lap. 91.
9. [Piliiečių apsaugos departamento Svetimšalių referento raštas Kauno centralinei muitinei (1927 IV 21)]. LCVA, f. 394, ap. 15, b. 94, lap. 297.
10. Taisyklės – sąrašas žinių, draudžiamųjų spaudoje skelbti karo cenzūrai veikiant. LCVA, f. 394, ap. 5, b. 288, lap. 79.
11. Tautai ir valstybei saugoti įstatymas (cil. 3044). *Vyriausybės žinios*, 1934, vas. 8, p. 2.
12. TRUSKA, Liudas. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius, 1996. 411 p. ISBN 9986-09-105-5: 8.00.
13. 1920 m. liepos 23 d. I sesijos 30-asis posėdis. *Steigiamojo seimo darbai*, 1920, sąs. 6, p. 250–251.
14. 1921 m. rugsėjo 16 d. I sesijos 123-iasis posėdis. *Steigiamojo seimo darbai*, 1921, sąs. 26, p. 22.
15. VAIŠNYS, Andrius. *Spauda ir valstybė 1918–1940*. Vilnius, 1999. 264 p. ISBN 9986-9174-5-X.
16. VAIŠNYS, Andrius. Spaudos atgavimo sukaktis – tarp praradimo ir atgavimo nuodėmių. *Literatūra ir menas*, 2004, kovo 26, p. 4.
17. *Vidaus ir užsienio spaudinių tikrinimo tvarka* [Piliiečių apsaugos departamento direktoriaus raštas (1927 I 11) Krašto apsaugos ministeriui]. LCVA, f. 394, ap. 15, b. 94, lap. 59-60.
18. Visi į jubiliejinę spaudos talką. *Spaudos naujienos*, 1929, nr. 1, p. 7.

THE MECHANISM OF STATE CENSORSHIP IN INTERWAR LITHUANIA

ARIDA RIAUBIENĖ

Abstract

This article aims to analyse the system of press supervision and control in the interwar Lithuania, most often referred to as censorship.

According to the subordination of the controlling authority and the limits of its responsibility censorship falls into two categories: state (general and/or war) and church censorship. This article analyses state censorship that existed between 1918 and 1940. This censorship is analysed first of all bearing in mind war censorship, which was present in interwar Lithuania between 1919 and 1933.

War censorship is established in the country when mobilisation or state of war is announced or during the war. It aims to prohibit to announce war type data, events, etc., which could harm the affairs of the country's armed forces. Though the term of war censorship has not been mentioned either in the "Particular State Protection Statute", or in Press Laws, war censorship existed in Lithuania from 1919 till 1933. The issues of war censorship were solved by the Ministry of Defence, which had the right to appoint war commandants. When social democrats and peasants populists gained power, the state of war was cancelled and censorship was eliminated with it.

The censorship mechanism of the analysed period was operating in two levels: state and local. At the state level press supervision and control function was carried out by the Ministry of Interior. At the local level censorship was assigned to County Governors and war commandants.

On 1 April 1933 the position of war censor at the Ministry of Defence was repealed. Though war censorship was eliminated the heads of printing houses still had to submit first three copies of onetime and periodical printings to war commandants before the publications were issued. It

means that the censorship remained but it was functioning in another form – the publication did not contain a seal “Permitted by War Censorship”.

In 1938, the Public Work Management, run by the Prime Minister’s office, was established. In addition to the supervision of the printings of periodicals it carried out the control of non-periodical printings. In April 1939, the Public Work Management was liquidated and its functions were commissioned to the Press and Associations Department under the supervision of the Ministry of Interior. This department registered the publications issued in Lithuania and abroad. This institution had a press supervision archive and a library for storing the printings, which were both prohibited and not prohibited by censorship.